مرۆڤبوون لە نێوان تەساموح و دیالۆگ دا

ئازاد قەزاز لەوەلامی چەند پرسیارێکی فازل نەجیب دا سەبارەت بە تەساموح.

ئازاد قەزاز
azad60@hotmail.com

هۆلەندا 2006-3-11

بەرێز کاك فازل پرسیارەکانت بابەتێك دەوروژێنێ کە لێدوان و گفتوگۆی زۆر هەلئەگرێ.

تەوەری پرسیارەکانت لە دەوری تەساموح دەسوڕێنەوە. لەگەل ئەوەشدا ئەم زەمەنەی ئێمە تێی کەوتوین زەمەنی(دیالۆگ)ە نەك تەسامح . بەلام من هەولدەدەم باس لە تەساموحیش و دیالۆگیش بکەم, واتە لێرەوە دەچینەوە زەمەنی تەساموح و جارێکی تر دێینەوە بۆ ئیمڕۆی دیالۆگ,

تەساموح (تسامح) وشەیەکی عەرەبیە واتە ڕێگە پێدان, ڕەگەکەشی – سمح – یە. هەر ئەم وشەیە چەند مانایەکی تریش لە خۆی دەگرێ: وەك نەرمی نواندن یان ئاسانکاری, (سماحە) مانای بەخشین و بەخشیش دەدات.

تەساموح وشەیەکە لە ئەنجامی کردارێکەوە یان ڕووداوێکەوە سەریهەلداوە کە پەیوەندی بە نەتەوەی عەرەبەوە هەیە. هەلبەتەئەم نەتەوەیەش بێ پەیوەندی نەبوون لەگەل نەتەوەکانی دەوروبەریاندا, بۆیە چەمکی تەسامح لە ئەنجامی کێشەیەکەوە هاتۆتە دی و واتایەکی تاییەتی وەرگرتوە و گوێزراوەتەوە بۆ نەتەوە و کۆمەلگەکانی تر . گوێزانەوەی کاریگەری نەتەوەی عەرەب بۆ ناو نەتەوەکانی تر بێگومان لە ڕێگەی ئایینی ئیسلامەوە ڕوویداوە. هەلبەتە وشەی تەساموح کە دەبێتە چەمکێك و مانایەکی تاییەت بەو وشەیە دەدات پەیوەندیەکی ئۆرگانی بە کۆمەلگەی ئیسلامیەوە دەبێت و تا ئیستاش هەر بەردەوامە.

کەواتە تەساموح پەیوەندیەکی پتەوی بە مێژووی ئیسلامەوە هەیە, بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم چەمکە و پەرەسەندنی واتاکەی, پێویست دەکات سەرهەلدانی و گەشەسەندن و بلاوبوونەوەی ئیسلام بخرێتەڕوو. بۆیە پێویست دەکات لەم گۆشە نیگایەوە لەم چەمکە بڕوانین و لەهەمان کاتیشدا دەبێ ئاوڕێك لە ئیمڕۆش بدەینەوە کە بزانین ئەم چەمکە بە کوێ گەشتووە و لە بری ئەم چەمکە چیتر هاتۆتە کایەوە . چونکە مۆدێرنە و پۆست مۆدێرنە هاوشان لەگەل پڕۆسەی سێکولاریزمدا زۆر چەمك و وشەیان گۆڕیوە و زۆریشیان ون کردوە و شتی تریان لە بری داناوە, نموونە لە بری تەسامح ئەمڕۆ دیالۆگ لە ئارادایە.

لێرەدا نامەوێ باسی ئیسلام بە شێوەیەکی سەردی لە کات و شوێن و ڕووداوەکان بکەم. نەخێر باس لە پڕۆسەیەکی مێژوویی و بزاڤی ڕوحی و فیکری ئەو مێژووە دەکەم و لەناو ئەو پڕۆسەیەدا جەخت لەسەر چەمکی تەساموح دەکەمەوە. لە هەمان کاتدا هەول دەدەم پڕۆسەی مێژوویی کورد لە ناو مێژووی ئیسلامدا ڕەچاو بکەم و بۆ ئەوەی بزانین تا چ ڕادەیەك لە ژێر کاریگەری ئەو مێژووەدایە و تا کوێ چەمکی تەساموح لە ناو مێژووی کورد دا ڕەنگی داوەتەوە . هەروەها بە کورتی ئاوڕێك لە پڕۆسەی مێژووی سێکولاریزم و پەیوەندی بە ئیسلامەوە لە دوێنێ و ئیمڕۆ دا دەدەینەوە.

من لێرەدا هەولی ئەو نادەم کە لە ڕوویەکی زانستیەوە فیکر و گوتارەکانی موحەمەد هەلسەنگێنم و لە چوارچێوەی میتۆلۆژیادا ئایینی ئیسلام بخوێنمەوە . ئێمە لەم سەردەمەدا هەموو گەشتوینەتە ئەو ئاستەی کە بزانین گشت ئایینەکان

بەرهەمی خوێندنەوەی مرۆڤە سەبارەت بەوەی بوون چۆنە و ژیان دەبێ چۆن بێت. بەلکو دەمەوێ ڕوحێك لەو ڕۆحانەی شەیدا حەقیقەتە و بە گوێرەی توانای خۆی لەو سەردەمەدا کە دەگاتە حەقیقەتێك , وەك دیاردە بخەمە ڕوو . واتە پرۆسەی گەشەکردنی ئەو ڕوحە ئاشکرا بکەم کە لە هەموو کات و شوێنێکدا لەو جۆرە ڕۆحە چەکەرە دەکات و گولی خۆی دەنەخشێنێ . بێگومانیشم لەوەی ئەم ڕوحە شەیدایە پابەندە بەو کات و شوێنەی خۆیەوە . بۆیە زۆربەی ڕاڤە کردنی ئەو دیاردانە لەم سەردەمەدا دەکەوێتە چوارچێوەی میپۆلۆژیاوە . ئەوەی بە لای منەوە گرنگە ئەو ڕاڤە و تەفسیرانە نیە کە بۆی کراوە , هێندە بە لای منەوە گرنگە کە ئەو ڕوحە ڕۆحێکی شەیدایە و دەگەڕێ و بێ ئۆقرەیە . هەولی من لێرەدا ڕوونکردنەوەی ئەو پرۆسە ڕوحیییە   کە لە موحەمەدەوە سەرچاوە دەگرێ و نەتەوەی عەرەب بە هۆیەوە دەکەونە ناو ڕەوتی مێژووە وە. ئەم لێکدانەوەیەش ئەوە ناگەیەنێ کە من لێرەدا وەك شوێنکەوتوویەکی موحەمەد ببێژم بە پێچەوانەوە زۆربەی بیرو بۆچوونەکانی ئیستای من لەگەل بیروبۆچونی موحەمەد پێك نایەنەوە.

بەلام بە ستەمیشی دەزانم بە چاوێکی سوکەوە لەو مرۆڤە بڕوانین . چونکە بەڕاستی موحەمە توانی زەمەنێك بۆ نەتەوەی عەرەب وەدی بهێنێت کە هەموو عەرەبێك دەبێ شانازی پێوە بکات. موحەمەد ڕۆحێکی شەیدا بوو و ئۆقرەی نەگرت و نەحەوایەوە تا خۆی بە دەستی خۆی لەو سەردەمەدا دروست کردو و زەمەنێکی تری بە ناوی ئیسلامەوە پێکهێنایەوە . لێرەدا هەولی ئەوە دەدەم ئەم پرۆرسە ڕوحی و دەروونیەی ناخی موحەمەد بخوێنمەوە .

بە ڕاستی لە ئەمڕۆدا موحەمەد لە دوو لاوە ستەمی لێدەکرێ , لەلایەن موسولمانەکانەوە و لەلایەن ئەوانەشی کە بەناوی سیکولاریزمەوە دەدوێن . هەرچەندە من پێم وایە لای ئێمە هێشتا سیکولاریزم سەری هەلنەداوە و ڕۆشنبیران بە ناهەق بە ناوییەوە قسە دەکەن .

موحەمەد لای موسولمانەکان بووەتە بتێك و لە نەستیاندا نیشتووە و دەیپەرستن . ئەوانی دیش موحەمەد لە هەستیاندا قوت بۆتەوە و سوکایەتی پێدەکەن. موحەمەدی نەستی موسولمانەکان و موەحەمەدی هەستی بە ناو سیکولاریستەکان هەر یەك موحەمەدە و بەلام بە دوو دیدی جیاوازی دژ بەیەك گوزارشی لێدەکەن. بۆیە ئەو دوو جۆر مرڤە هەمیشە دژ بەیەکتر دەوەستنەوە. لای هیچیان موحەمەد نەبوەتە ئەو مرۆڤەی کە ئاسایی لە ناو خەلکدا بووە ە هەلگری هەموو سیفاتە ئاساییەکانی مرۆڤە. جا ئیتر بۆیە هەردوولا ستەمی لێدەکەن . موحەمەد دەبێ بکرێتە مرۆڤێکی ئاسایی و ڕێزی وەك مرۆڤێکی جدی و دلسۆز لێبگیرێت , لە چوارچێوەی کەلتوور و داب و نەریت و ئاستی هۆشیاری ئەو سەردەمەدا بخوێنرێتەوە. تەکلیفی لەسەروو توانای خۆیەوە لێنەکرێت کە ئێستا موسولمانەکان و بە ناو سیکولاریستەکانیش ئەو تەکلیفەی لێدەکەن .

لە مێژووی ئیسلامدا تەساموح بە سێ قۆناغدا تێدەپەڕێت. فۆناغی سەرەتا واتە سەرهەلدانی ئیسلام, قۆناغی بەهێزبوونی ئیسلام و قۆناغی بێ هێز بوون و شکستی ئیسلام. لە هەر قۆناغێك لەم قۆناغانە کۆمەلگەی ئیسلامی خەسلەتی تاییەت و جیاوازی خۆی وەردەگرێت. ئەمەش پەیوەندی بەو حالەتە دەروونی و کۆمەلایەتیەوە هەیە کە ئەو مێژووە تێی دەکەوێت.

دەتوانین بلێین ئەم سێ حالەتە لە زۆربەی کۆمەل و گروپ و ڕێکخراوەکاندا لەسەرانسەری جیهاندا دووبارە

دەبێتە وەو ڕۆژانە ئەم حالەتە لەلای تاك و ناو کۆمەلیشدا دەبینینەوە. دەتوانین ئەم سێ حالەتە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا و لە پێش ئیسلام و لە پاش ئیسلامیشدا بە نموونە بێنینەوە, بەلام لەبەر ئەوەی ئیسلام لای ئێمە ناسراوە و مێژوەکەش لای من وەك وەلامدەری ئەم پرسیارانە ئاشکرایە, دەتوانم ئیسلام وەك نموونە بهێنمەوە. جگە لەوەش وشەی تەساموح وشەیەکی عەرەبیە, لە مێژووی ئیسلامیشدا دەبێتە چەمکێك و مانایەکی تاییەتی وەردەگرێت, لەگەل ئەمانە هەمووی موسلمانەکان لەم سەردەمەدا زۆر شانازی بەوەوە دەکەن کە ئیسلام ئایینێکی موتەسامحە. بۆیە هەروا باشترە کە مێژووی ئیسلام بکەمە نموونە. چونکە ئیسلام و نەتەوەی عەرەب پەیوەندیەکی پتەو لە نێوانیاندا هەیە. نەتەوەی عەرەب لە ڕێگەی موحەمەدەوە ئیسلام بەرهەم دێنێت و پاشانیش دەبێتە ئایدۆلۆژیایەکی ئەو سەردەمە و نەتەوەکانی تریش گەر لەڕێگەی ئاشتییەو بێت یان

لەڕێگەی جەنگەوە بێت, دەکەونە ژێرکاریگەری ئەو ئایدیۆلۆژیایەوە .

لە سەرەتادا ئیسلام کە بە موحەمەد دەستپێدەکات, پێش هەمو شتێك خۆی دەبێت تەساموح لەنێوان ئەو کاتەی خۆی و ڕابردووی خۆیدا تەحقیق بکات, واتە موحەمەدێك کە ڕابردوویوکی دوور و درێژ و کەلتوورێکی ئایینی لە ناو مێژووی عەرەبدا هەلگرتوە , ئێستا ئەو گەیشتۆتە حالەتێك پێچەوانەی ئاراستەی ئەو مێژووە بوەتەوە. ئەم دوو حالەتە کە موحەمەدی ڕابردوو و درووستکراوی کەلتوور و داب و نەریتی ئەو کات و موحەمەدی هەنوکە کە هۆشیار بووەتەوە و نامۆیی ڕووی تێکردوە, چۆن ئەم دوو حالەتە لەتەك یەکدا هەل دەکەن. دەبێت بە زۆرە ملێی ئێستای خۆی لەگەل ڕابردووی خۆی مۆلەت وەرگرێت و ئازادی خۆی وەرگرێتەوە. ئەگەر لێرەوە لە تەساموح بڕوانین , تەساموح بە تەواوەتی حالەتێکی سایکۆلۆژیە و لە تاکێکدا ڕەنگ دەداتەوە , کاتێ موحەمەد ئەم قۆناغە یان ئەم حالەتە دەبڕێت و خۆی ساغ دەکاتەوە , هەست بە ئازادییەك دەکات و دەیەوێت ئەو ئازادییەی خۆی کە بەدەستی خۆی وەریگرتوە ڕایگەیەنێت. تا کو ئەو ساتەوەختە موحەمەد خۆی لەگەل خۆیدا لە حالەتێکی سایکۆلۆژی سەختدا ژیاوە.

کاتێك کە خۆی لەگەل خۆیدا یەکلا دەکاتەوە و موحەمەدی هەنوکە و ئێستە و ئەم ساتە وەختە لەو حالەتە سایکۆلۆژییەی کە گرفتی دەروونی بۆ خولقاندووە خۆی ئازاد دەکات , پەیامێکی بۆ دروست دەبێ . واتە موحەمەد هۆشیار بووەتەوە. چونکە مرۆڤی هۆشیار خاوەن پەیامە و مرۆڤی هۆشیار بەوە بەختەوەر دەبێ کە مرۆڤەکانی تریش هۆشیار کاتەوە. ئەم هۆشیار بوونەوەیەش پڕۆسەیەکە کە تێکۆشانێکی دەروونی و ڕوحی بەردەوامی دەوێت. پڕۆسەیەکە زۆر لەسەر خۆ و هێدی هێدی ئاراستەی ژیانی ئەو مرۆڤەی کە لە حالەتی هۆشیاربوونەوەدایە دەگۆڕێت لە حالەتی مەستی و مەنگی و وەستا ن و خەوالویەوە کەلە ئەنجامی کەلەکە بوونی ڕووداوەکانی مێژوودا لەو مرۆڤەدا بەرخود بووە دەیگوێزێتەوە بەرەو جولان و بزان و لەخەو هەلسان . ئەم گۆڕانە بە دوو ئاقاردا دەڕوات: هۆشیاربونەوەیەکی ئیدراکی و هۆشیاربوونەوەیکی خۆناسینە . هەلبەتە ڕادەی ئەم هۆشیار بونەوەیە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر دەگۆڕێت . ئەوەی لێرەدا گرنگە جەختی لەسەر بکەینەوە تەساموحە کە ناوەڕۆکی ئەم باسەیە.

ئێمە لەم باسەدا وشەی تەساموح مان بە ڕێگەپێدان لێکدایەوە واتە لەلایەن کەسێکەوە یان لە لایەن کۆمەلێکەوە یان دەسەلاتێکەوە ڕێگە بدرێت بە کەسێکی تر یان کۆمەلێکی تر کە مومارەسەی ژیانیان بە ئازادی بکەن.ئەم حالەتی تەساموحەش دەشێ لە ناو تاکێکدا ڕوبدات چونکە ئەو کەسە کە دێتە دنیاوە دنیایە کەلتوور و داب و نەریت و ئایدۆلۆژیا کەلە کۆمەلگەیەدا دەورەی داوە و لەگەل بەسالاچووندا ئەم کەلتوور و ئایدۆلۆژیایە لەگەل هەموو ساتەکانی ژیانیدا هەلیدەمژێ و کەسێتیەکی وای بۆ درووست دەکات کە بتوانێ جێگای خۆی لەو کۆمەلگەیەدا بکاتەوە و ناسنامەی خۆی لەوێدا ببینێتەوە. لەو ساتەوەختەوە لەو چرکەساتەوە کە ڕۆشنایی هۆشیاربوونەوە ئەم دیوارە ئەستوورە کەلەکە بووە دەڕوشێنێت و وردە وردە ئەو تیشکە لەو دیوارە ئەستورە دەخوات و دایدەخورێنێ, ئەوا ئەو کەسە لە حالەتی هۆشیاربوونەوەدایە. لەوانەشە بەخودی خۆی نەزانێت تا ئەو ساتەی کە خۆی بەرەو ڕووی خۆی دەبێتەوە و ئیتر دەبێ بڕیارێکی چارەنووسساز بدات, ئایا ئەو لە کوێدایە؟ ئەو کێیە؟ ئەو چی دەوێ ؟ ئاخۆ ئەو لەو کەلتوورە کەلەکە بووە بمێنێتەوە یان خۆی جارێکی تر خۆی دروست کاتەوە و کەلتوورێکی تر بێنێتە ئاراوە تا لەو زەمەنەدا کە ئەوی تێکەوتووە نەك ئەو کەلتوورەی ئەوی تیاهەلکەوتووە ناسنامەیەکی تر پێکبێنێتەوە. لێرەدا ئەم پڕۆسەیە کردارێکە کە خۆی ڕێگە بە خۆی دەدات مومارەسەی ژیانی خۆی وەك ئەو حالەتەی بکات کە خۆی پێی قاییل بوە, کە خۆی تێدادەبینێتەوە, کەخۆی هەست بەبوونی خۆی دەکات, نەك لەسەرەوە ڕا یان لە دەرەوە ڕا بۆی دیاری کرابێت.

ئەم مرۆڤەی کە ئازادی لە خودی خۆیەوە وەرگرتۆتەوە, ناسنامەیەکی بۆ دروست دەبێ جیایە لەو ناسنامەیەی کە لەو کۆمەلەگەکەیدا وەریگرتووە.ئەم مرۆڤە هۆشیارە بە ناسنامەیەکی نوێوە دەیەوێت ناسنامەی کۆمەلگاکەشی بگۆڕێت. بە واتایەکی تر دەیەوێ کۆمەلگاکەی ڕێگەی پێبدەن کە ئەو مومارەسەی ناسنامەی خۆی ئازادانە بکات دەتوانین بە جۆرێکی تر بلێین خوازیاری ڕێگە پێدانە واتە تەسامح لە لایەن گۆمەلگاکەیەوە. لێرەوە تەسامح لە حالەتی سایکۆلۆژیەوە دەگوێزرێتەو

بۆ حالەتی سۆسیۆلۆژی, واتە لە تاکێکەوە بۆ کۆمەلگە.

لە حالەتی سایکۆلۆژی کە ئەو تاکە خۆی بە خۆیەوە خەریك بووە و ئەو کەلتوور و مێژووەی کە حالەتی ەروونی ئەوی پێکهێناوە و ئەم ئێستا بەرەنگاری دەبێتەوە و بەگژیدا دەچێتەوە _تەنها خۆی بە خۆی دەزانێ چی بەسەرهاتووە و چی لێ پێکهاتووە_ دەگوێزێتەوە بۆ حالەتێکی دەرەکی. واتە ململانێکە لە ناخی خۆیەوە دەگوێزرێتەوە بۆ دەرەوەی خۆی, بۆ بەرەوڕووبوونەوە لەگەل کۆمەلگادا. لێرەوە ئیتر ئەو کۆمەلگەیە کە بە ناوی ئەو کەلتوور و مێژووە وە قسە دەکەن بەرەنگاری موحەمەد دەبنەوە کە ئەو خۆی ئەو کەلتوورەی لە ناخی خۆیدا تاوتوێکردووە و بەجێهێشتووە.

لێرەوە ئەو تەساموحەی موحەمەدی نوێ لە موحەمەدی ڕابردووی وەرگرت , ئێستا دەبێ ئەو لەو کەلتوور و داب و نەریت و کۆمەلگایەی خۆی کە لە موحەمەدی ڕابردوودا ڕەنگی دەدایەوە, وەرگرێتەوە. کێشەکە لێرەدا ئالۆز تر و سەخت ترە. چونکە مرۆڤ کاتێ لەگەل خۆیدا دەکەوێتە ململانێ خودی خۆی دەناسێ و دەتوانێ بە ئاسانی متمانەلە نێوان (من)ی ڕابردووی خۆی و (من)ی ئێستای خۆیدا دامەزرێنێتەوە. داخۆ ئەو کەلتوور و کۆمەلگەیەکە ئەو بەرەنگاریان دەبێتەو چۆن بتوانن ئەو متمانەیە بە موحەمەد ببەخشن.

لە ڕاستیدا ئەم کارە هەتا بلێی سەختە.دەبێ موحەمەد چۆن و لە کوێوە دەست پێبکات تا بتوانێ ئەوەی ئەو پێی گەیشتووە وەك ڕاستیەك لەو سات و چرکەیەدا بیگەیێنێ؟ ئەم کارە بۆ موحەمەد کارێکی سانا و سادە نەبوو , بەوە دەردەکەوێت کە ئەو بە بەردەوام لە بیرکردنەوە و ڕاماندا بووە و سالانە مانگی ڕەمەزانی لە ئەشکەوتی حەرادا بەسەربردووە, ئەم کارەی بەلگەیە لەسەر ئەو حالەتە دەروونیە سەختەی موحەمەد. کاتێ ئارامی بۆ دەگەڕێتەوە و یەقینێك لەناخی خۆیدا هەستپێدەکات کە بۆ ئەو سات و کاتە پڕ بە پێستی خۆی بوە, وایلێکردوە کە سل لە هیچ نەکاتەوە تا ئەو نهێنیە بدرکێنێ. خۆشی دەزانێ ئەو درکاندنە مەترسی دارە بەلام عارف ئەو حەقیقەتەی کە دەرکی پێدەکات, ئۆقرە ناگرێت گەر نەیگەیێنێت. بۆیە ژیان لای ئەو یەکسانە بەو درکاندنە هەر ئەوەشە وای لێدەکات کە بە مامی بلێ گەر خۆر بخەنە سەرشانی چەپم و مانگ بخەنە سەر شانی ڕاستم واز لەو حەقیقەتە ناهێنم. جگە لەوەش کە سەرکردەکانی ئەو کاتەی قورەیش دەیانەوێ دەسەلاتی لەگەلدا بەش بکەن و چیتری دەوێ لە مولك وپارەو شتیتر, ئەو ڕەتی دەکاتەوە. چونکە موحەمەد ڕۆحێکی شۆڕشگێرانەی هەلگرتبوو, ئەو دەیویست ئەو سیستەمە کۆمەلایەتی و سیاسیە بگۆرێت نەك تەنها دەسەلاتی وەك خێرێك پێببەخشن. چونکە ئەوان بەو مەرجە ئەو شتانەی پێدەبەخشن کە واز لە پەیامەکەی بهێنێت.

لێرەوە جارێکی تر دەچینەوە لای تەساموح. ئەمجارەیان تەسامح دەبێ لە کەسانی دیاریکراو لە دەسەلاتدارانی قوڕەیش وەربگرێت.موحەمەد دەیەوێ ڕێگە بەم ڕێبازە نوێیەی بدرێت, ڕێگە بۆ شتێکی تر بکەنەوە کە بەوان نامۆیە, ڕێگە بە موحەمەد بدەن کە وەك ئەنتی باوان ڕەخنەی جەرگ بڕ و لەڕەگ و ڕیشەوە لەوان بگرێت. مەزنترین ڕەخنەی جەرگ بڕ کە موحەمەد بۆ یەکەم جار پەیامەکەی پێ ئاشکرا کرد وشەی بخوێنە بوو بە تەواوەتی پێچەوانەی ئەو بخوێنەیە بوو کە لە ناو عەرەبدا باو بوو. بخوێنەی موحەمەد بە ناوی خوایەکەوە بوو بە تەواوی ئەو خوایە خوایەکی تربوو و کە بەوان نامۆ بوو. لێرەدا وشەی تەسامح دەبێ بچێتە دۆخی کردارەوە.

زۆرجار وشەیەك زۆر بیسراوەو نوسراوە وەك وشەی تەسامح بەلام کەسێك یان ڕووداوێك مانایەکی تری بە بەردا دەکات .هەولی من لێرەدا ئەوەیە کە وشەی تەسامح لە حالەتی سۆسیۆلۆژی و حالەتی سایکۆلۆژیدا بەکاری بێنم نەوەك ئەو تەسامحەی ڕۆژانە بەکاردێ وەك ببورە, داوای لێبوردن دەکەم, ڕێگەم پێبدە , ڕێگەت پێدەدەم هتد . ئەمانە هیچیان گوزارش لەو پرۆسەیە ناکەن کە تەسامح بە حالەتی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژیدا تێدەپەڕێت. تەسامح لە و دوو قۆناغەدا خالی وەرچەرخانە بۆ مرۆڤێك کە لە حالەتی هوشیاربوونەوەدایە. ئەم حالەتە زۆرجار لەلای پەیامبەران و فەیلەسوفەکان و چاکەخوازاندا بەدیدەکرێت. خالی وەرچەرخانی گوێزانەوەیە لە حالەتێکەوە بۆ حالەتێکی تر.

پاش ئەوەی موحەممەد قۆناغی سایکۆلۆژی لەمەڕ تەساموح دەبڕێ قۆناغی سۆسیۆلۆژی دێتە پێش. زۆر گرنگە کە موحەممەد لەو خودایەوە دەست پێدەکات کە ئەو کۆمەلگەیە خۆی لەسەر ڕاگرتووە . چونکە بە درێژایی هەزاران سالە باس کردنی خوا لە ناخ و نەستی مرۆڤایەتیدا وا نیشتووە کە پێکهاتەیەکی دەروونی و ئیدراکی تایبەتی بۆ پێکهێناون. ئەم پێکهاتەیەش وێنە و دیمەنێکی تایبەت بۆ ژیان و بوون و مان و نەمان دەنەخشێنێ. بە گوێرەی ئەو وێناندنەیە مرۆڤیش هەنگاو دەنێ و هەلدەسوڕێ و پەیوەندی دروست دەکات و هەلیشدەوەشێنێتەوە و لە مرۆڤ و بوونەوەر دەڕوانێت. واتە جیهانبینیەك دەخولقێنێ کە مرۆڤی ئەو کۆمەلگایە دەتوانێ خۆی لەسەر ڕبگرێت. گۆڕینی ئەو خودا ناسرا و ئاشنایە بە خودایەکی نامۆ و نەناسراو, یانی گۆڕینی ئەوپێکهاتە دەروونی و ئیدراکییەی کە لەسەرەوە ناومان هێنان. لێرەدا گەورەترین زەرەمەند ئەو دەسەلاتەیە کە بنکەی خۆی لەسەر ئەو خودایە دامەزراندووە و شەرعیەتی خۆی پێوەرگرتوە. ئەو دەسەلاتەش سێکوچکەیەکە کە لە دەسەلاتی سیاسی سەرکردەکانی قوڕەیش خۆی دەبینیەوە و دەسەلاتی کەلتووری کە لەو کەلتوورەدا بەرجەستە بووبوو و گشت چین و توێژەکانی کۆمەلگە خۆیان لەسەر ڕاگرت بوو, هەروەها دەسەلاتی ئایینی کە لە بت پەرست و پاسەوانەکانیان بەرجەست بووبوو, پێکهاتبوو. بێگومان گۆڕینی خودایەك بەم چەشنە و گۆڕینی ژێرخان وسەرخانی ئەو کۆمەلگایە, بەرەو ڕووبوونەوەیەکی سەخت لەم چەشنە ڕێباز و مەعریفەیە چاوەڕوان دەکرێت. ئەم جۆرە تەرحە بۆ خوا هێندە نامۆ بوو بەو کۆمەلگەیە لەسەرەتادا ئەو کۆمەلگە هیچ گرنگیەکی پێ نەدا و بە کارێکی سەیر و شێتانەی لە قەلەم دەدا. وتەکانی موحەممەد ئەوەندە نامۆ بوو, لە خۆیان نەدەپرسی باشە خۆ ئەم موحەممەدە هەر ئەو ڕاستگۆ و دەستپاك و متمتانە پێکراوە و ئاقلە نیە کە دەماناسی ؟ بۆ ڕێگەی پێ نادەین, بۆ خرایە ڕیزی شێتەکانەوە ؟ چونکە موحەممەد خۆی لەو ئایدۆلۆژیایە ڕزگار کردبوو کە نەتەوەی عەرەب لەو کاتدا تێوەی ئالابوون. موحەممەد ئازادی خۆی بەدەستی خۆی لە ژێر چەپۆکی ئەو کەلتوورەی کە هەزاران سال بوو عەرەبی گیرۆدە کرد بوو, وەدیهێناوە. ئەو خالەش کە ئەو دەستی پێدەکات خالێکی تا بلێی هەستیارە ئەویش خودایە. گۆڕڕانی خوا یانی بە تەواوەتی گۆڕڕانی مرۆڤ, گۆڕانی ناخی مرۆڤ تا سەر ئێسقان , گۆڕڕانی هەست و نەست, گۆڕڕانی سۆز و ئیدراکی مرۆڤ. بێگومانە گۆڕینی ئەم بنەما سەرەکیە گۆڕینی دەسەلاتیشی بەدوادا دێت , بۆیە پێش هەموو کەس دەسەلاتدارەکان بەرەو ڕووی موحەممەد بوونەوە. کێشەکە هێشتا لەوەدایە موحەممەد توانی تەساموح بۆ خۆی لە خودی خۆی بسەنێ چۆن بتوانێ تەساموح لەو کەلتوور و دەسەلاتە وەدەست بهێنێت.

ئەوە بوو ئەو ململانێیە کە موحەممەد لە نێوان خۆی و خودی خۆیدا هەییوو و بەسەریدا زال بوو. ئەو هەنوکە توانی موحەممەدی ڕابردوو قاییل بکات و سەماحی لێوەوەرگرێت. ئێستا ئەو ململانێیە لە نێوان ئەوو گەلەکەیدایە. دەبێ ئەویش گەلەکەی قاییل بکات کە ئەوەی پێیەتی لە خزمەتی ئەواندایە. بەلام خۆ لەبەرژەوەندی دەسەلاتداراندا نیە و ئەوانیش هەر وا بە ئاسانی و سادەیی دەستبەرداری ئەو دەسەلاتە نابن . لێرەوە موحەممەد و هاوەلانی دووچاری سوکایەتی پێکردن و ئازاردان دەبنەوە و ئەشکەنجەدەدرێن. موحەممەد هەولی ئەوە دەدات کە ئەوان قاییل بکات ئەوانیش هەولی ئەوە ئەدەن کە موحەممەد بێدەنگ بکەن. بە تەئکید ئەوەی موحەممەد پێیەتی ڕەوشت و مەعریفەیە ئەوەی دەسەلاتدران پێیانە پاراستنی دەسەلات و بەژەوەندی خۆیانە. ئەوەی مەحەممەد بانگەوازی بۆ ئەکات ساتی ئێستەی ئەوان بو ئەوەی ئەوان بانگەشەیان بۆ دەکرد ڕابردوو بوو. ئەوەی موحەممەد هەولی بۆ ئەدا بەرزکردنەوەی هۆشیاری ئەوان بوو لە لۆکالیەوە بۆ جیهانبینی ئەوەی ئەوانیش هەر زیاتر بۆ لۆکالی کردنی خۆیان بوو. موحەممەد دەیویست ناسنامەیەکی نوێ بۆ عەرەب وەدیبهێنێت, ئەوانیش هەر پێیان لەسەر ناسنامە کۆنەکە دادەگرتەوە. موحەممەد دەیویست ئاراستەی مێژووی عەرەب بگۆڕێ تا چیتر لەو جۆرە دەسەلاتە دووبارە نەبێتەوە, (هەرسێ دەسەلاتەکە بێگومان) . ئەوانیش دەیانویست هەمان ئاراستەی مێژوو بپارێزن تا نەوەکانیشیان هەر دەسەلاتدار بن.

لێرەدا کێشەیەکی مەنهەجی بۆ موحەممەد دەخولقێ, ئەویش ئەوەیە ئەو گۆڕانەی کە لای ئەو درووست بووە ئەو مەعریفەیەی لای ئەو گەلالە بووە ناتوانێ بە ئاسانی لە زەمینەی واقعدا بیچەسپێنێ, چونکە ئەوەی لە خەیالداندایە جیایە لەوەی گەر

بتەویٚ لە زەمینەی واقعدا پراکتیزەی بکەیت. جاری وا هەیە لە پێناوی سەپاندنی مەبدئێك دەشیٚ واز لە مەبدەئێکی تر بهێنی, بۆیە مرۆڤی زەمینەی واقع و ژیانی ڕۆژانەی ناومرۆڤەکان ناتوانیٚ هەمان ئەومرۆڤە بێت کە ئەو مرۆڤە خۆی وێنای کردووە و نەخشەی بۆ کێشاوە . بۆیە هەندیٚ جار تناقض لە نێوان فکرەیەك بە گشتی و ژیانی ڕۆژانەی ئەو کەسە بەدی دەکریٚ . چونکە زەمینەی واقع شتێك نیە لە بەردەستی تۆدا بێت و بتوانی لە ڕۆژ و دو ڕۆژێکدا بیگۆڕی, ئەم حالەتەش زۆر جار ناوی سیاسەتی لێدەنریٚ و هەربەم ناوەشەوەیە کە سیاسەتمەدارەکان ئەم حالەتە بە تەواوی خراپ بەکاری دەهێنن. ئەوەی لەم قۆناغەدا دەتوانیٚ ڕۆلێکی بەرچاو بگێرێت دەسەلاتی سیاسی و ماددی نیە , بەلکو ڕەوشت و مەعریفە و چەندێتی پێویستی ئەو کۆمەلگەیە بەو کالا مەعریفی و کەلتوریەیە. سەرکەوتنی هەلگری ئەو پەیامە لە ڕێگەی ئەو ڕەوشت و مەعریفەیە یە کە دەیگەیەنیٚ و دواتر دەسەلاتی سیاسیش بە دوادا دێت .

ئەم ململانیٚ و کێشمە کێشە, نزیکەی 23 سالی خایاند موحەمەد توانی زۆر شت بگۆڕێت و زۆر شتیشی بۆ نەگۆڕا. بەلام ئەوەی زۆر گرنگ بوو گۆڕینی خودای بت پەرستان بوو بۆ خودای یەکتا پەرستان کە لەو سەردەمەدا باو بوو, پاشان دانانی دەستوورێك کە لە قورئاندا خۆی بینییەوە گرنگترین میکانیزم بوو بۆ ئەو شوێن و زەمەنە بۆ دیاریکردنی ڕەوت و ڕەفتار و پەیوەندی تاکەکانی عەرەب پێکەوەو عەرەب بەنەتەوەکانی ترەوە. پێکهاتەی دەسەلاتیش گۆڕی و توانی هەموو هۆز و تیرەکانی عەرەبی لە ژێر ئایدۆلۆژیایەکدا کۆکاتەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیەنیٚ کە موحەمد توانیبێتی پڕاوپڕ پەیامەکەی بگەیەنیٚ و لە زەمینەی واقعدا کۆمەلگە و دەسەلاتێکی نموونەیی دامەزراند بیٚ, بەلام ئەو دەروازەیەکی لەو کۆمەلگا داخراوەدا کردەوە تا بە چەشنێکی تر پەیوەندی بە ژیان و بوون و گەردونەوە بکەنەوە. ئەم هەلسانگاندنەی منیش بۆ ئەو زەمینە و کاتەی خۆیەتی نەك زەمینە و کاتی ئەمڕۆ , دەبیٚ موحەمەدیش بە پێوەری ئەو کات و زەمینەیەی خۆی هەلسەنگێنریٚ , بۆ نموونە ئەو نەیتوانی فرە ژنی لە کۆمەلگایەدا هەلگریٚ بەلکو دیاری کرد. نەیتوانی کۆیلایەتی بنەبڕ بکات بەلام مەرجی زۆری دانا تا ببێتە هۆی ئازاد کردنیان .ئەو لەو ماوەیەدا توانی هاوکێشە ئایینی و سیاسی و کۆمەلایەتیەکان بگۆڕێت, لەسەرو ئەمانەشەوە دەسەلاتێکی کۆمەلایەتی و مەعریفی و سیاسی وەهای بۆ فەراهەم هات کە سیفاتێکی کاریزمی پتەوی بۆ موحەمد خولقاند گەشتۆتە ئەو ڕادەیەی لەم سەردەمەدا لە بری ناسینی, دەپەرستریٚ . ئەو کاریزمایەش وێناندنێکی خورافیانەی وای بۆ درووستکراوە, بۆ ئەوانەی باوەڕیان پێیەتی و ئەوانەشی کە باوەڕیان پێی نیە, وەك مرۆڤێك سەیر نەکریٚ .

لە کۆتاییدا کە موحەمەد توانی تەساموحی سۆسیۆلۆژس وەدەست بهێنێت, ئیتر تەساموح لە حالەتی سۆسیۆلۆژیەوە گوێزرایوە بۆ حالەتی خاوەن دەسەلاتی سیاسی. ئەگەر تا ئێستە ئەوان لاواز و بیٚ دەسەلات بوو بوون و هەولیان داوە ڕێگەیان پێبدریٚ تا مومارەسەی ژیانی خۆیان بە گوێرەی بیروباوەڕی خۆیان بکەن , ئێستە وا ئەمان بوونەتە دەسەلاتدار و دەبیٚ تەسامح لەگەل بیروباوەڕەکانی تردا بنوێنن .

تەسامح لێرەدا دەگاتە قۆناغێکی نویٚ ئەویش ئەوەیە ئەو کۆمەلە یان ئەو باوەڕەی تا ئێستا تێدەکۆشا بۆ ئەوەی ڕێگەی پێبدریٚ وا ئێستا خۆی دەسەلاتدارە و ڕیٚ و ڕێچکە بۆ باوەڕەکانی تر دادەنیٚ .

لە قورئاندا ئاماژە کراوە بۆئەوە کە ئایینەکانی تر مافی خۆیانە پەرستگای خۆیان هەبیٚ و سرووتی خۆیان جێبەجیٚ بکەن. پاشان ئەم یاسایە لە ناو شەریعەتی ئیسلامدا پەرە دەسەنیٚ و لە ناو فیقهدا چەمکی ئەهلی زمە دادەمەزرێت.

واتای ئەوەیە کە ئەوان لە ژێر دەسەلاتی ئیسلامیدان و دەبیٚ یاراستنی مافیان لە ئەستۆی ئەواندا بێت. دوو ئاماژە لێرەدا گرنگە:

1- لە ناو کتێب و پەڕاوەکاندا ئەم پەیوەندیەی موسولمان بە نا موسولمانەوە زۆر و زەبەندە و باسکراوە و پەرەی پێدراوە بەلام لە زەمینەی واقعدا تا چەند جێبەجێکراوە ئەوەجێگای مشت و مڕەو توێژینەوەی تایبەتی دەویٚ مێژویەکی هەزار و چوارسەد سال لە یەك کات و لە یەك شوێن و وەکو یەك, یاسایەکی وەك یاسای ئەهلی زمە جێبەجێنەکراوە .

2– لای موسوڵمانەکان جۆرێك لە هەستی خۆ بەگەورەتر بەرامبەر ناموسوڵمانەکان پەیدا بووە. هۆی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بۆچوونەی کە پێی وایە موسلمانان هەرچۆن بن (مادەم موسوڵمانن!) هەر لەسەر ڕێی خوان و نا موسلمانەکان هەرچیش بکەن! لەسەر ڕێگای خودا نین (کافر)ن و لە کۆتاییدا ئەمان بەهەشتین و ئەوانیش دۆزەخین!.

ئەم حالە دەروونیە کارێکی نێگەتیڤی لەسەر پەیوەندی موسلمان و ناموسلمان دروستکردوە , هەر ئەوەش کاریگەریەکی تەواوی لەسەر تەسامح بەرامبەر ئەوی دی کە ناموسلمانە هەبووە و تا ئێستاش هەر بەردەوامە, هەرچەن ئەو بۆچوونە بە کردەوەش دەرنەکەوێ, بەلام لە نەستی هەموو موسلمانێکدا ئەو حالەتە زۆر بە پتەوی نیشتووە و کاریگەری لەسەر ئەوانەش بەجێهێشتووە کە خۆیان بە موسلمان نازانن و لە ناو خێزانی موسلمان و کۆمەلگای موسلماندا گەورەبوون. هەر ئەم حالەتە سایکۆلۆژییە خۆی لە خۆیدا پێچەوانەی (تسامح) ە و هەندێ جار دێتە بەرهەست و کردەوەیەك یان وتارێکی بەرامبەر ناموسوڵمان پێی دەنوێنێ و هەندێ جاریش لە نەستدا خۆی مەلاس دەدات.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە باسی ئەوە بکەین ئەم بۆچوونە لە کوێ وە سەردەگرێ و تا چەند پەیوەنی بە ئیسلامەوە وەك تێکست هەیە ؟

ئاشکرایە لە قورئاندا تێکستی زۆر هەیە کە ئاماژە بەو بۆچوونە دەکات و بەهێزی دەکات. بەلام ئێمە ئەگەر بێتوو ئەو تێکستانە لە کۆنتێکستی خۆیاندا دانێینەوە و بەو پێیە لێیان بڕوانین, ئەوا خزمەتێکی باش بە مەسەلەی (تسامح) و هەم بە مرۆڤایەتی و هەم بەو تێکستانەش دەکەین و هەم موسلمانەکانیش لەو گرێ دەروونیە ڕزگار دەکەین. چونکە گلۆلە خواردنی ئەو گرێیە بۆ ئەو مێژووە دوورە دەگەڕێتەوە, بە شیکارکردنێکی دەروونی گەڕانەوە بۆ ئەوێ نەبێ, هەرگیز ناکرێتەوە.ئەویش ئەوەیە کە وەختێ موسوڵمانەکان لە مەککەدا بوون کە نزیکەی سیانزدە سال دەخایەنێ – هێشتا لاواز بوون و لەسەرەتای دروستکردنی ناسنامەیەکی نوێدا بوون و داوای ڕێگە (تسامح) پێدانیان دەکرد, ئەوەی ڕێگەی لێدەگرتن و ئازاریان دەدان, ناوی (کافر)یان لێنرا, ئەو ناوە نرا لە مرۆڤگەلێك کە کۆمەلێك سیفات تیایاندا زەق بوو بۆوە, لەوانە:

ڕێگر –غیرمسامح –, **کەللەڕەق** – عناد, جاحد – **چەوسێنەر** –ظالم –, **هتد. بەمانایەکی تر وشەی** کافر **و وشەی** مؤمن **ئاوەلناوە** (سفة) **ن, نەك ناو** (اسم علم). **سیفەت حالەتێکی وەستاو نییە و هەتاهەتایە بە کەسێکەوە یان کۆمەلێکەوە بنوسێنرێت, ئیتر لێی نەبێتەوە. بەبەردەوام سیفەت لەگوێزرانەوەدایە. ئەم دووناوە لەوسەردەمەدا دووپێوەربوون بۆ چاکی و خراپی, دووپێوەربوون بۆ چەوسێنەر و چەوسێنراو دووپێوەربوون بۆ دەسەلاتدار و بێدەسەلات, دووپێوەربوون بۆ کۆمەلێکی نوێخواز و کۆمەلێکی کۆنخواز.**

موسوڵمانەکان وا تێدەگەن کە وشەی مومن لە ئەزەلەوە وەك ناو لە موحەمەد و هاوەلەکانی نراوە و ئەوانیتریش هەر لە ئەزەلەوە ناوی کافریان لێنراوە و ئیتر بڕاوەتەوە. ئەوە بۆچوونێکی تا بلێی نازانستی و نامرۆییە و لەگەل مانای خوایەتیدا ناگونجێت. جگە لەوەش کە پێوەرەکانی ئیمرۆ بۆ چاکی و خراپی بەتەواوەتی پێوەری ترن.

وشەی کافر لەگەل تێپەڕبونی کات ئەنجامێکی خراپی لە مێژووی ئیسلامدا خولقاندوە کە دواتر تیرۆریستی لێ دروست بووە. پڕۆسەی مێژوو پڕۆسەیەکی دینامیکیە و وشەکان و مرۆڤەکان کار لەیەکتر دەکەن. لەگەل بەرزبوونەوەی رادەی هۆشیاری ئەو کارلێکردنە پۆزەتیڤانە دەبێت و لە ناهۆشیاریشدا ئەو کارلێکردنانە نێگەتیڤانە دەبێ, لە بری ئەوەی بەرەو پێشیان بەرێت, بەرەو دواوە دەگەڕێنەوە.

مێژووی دەسەلاتی ئیسلامی مێژووی یەك جۆر دەسەلات و یەك جۆرە سیستەمی حوکم نەبووە تا بتوانین کۆی ئەو مێژووە بە

یەکجار و بەیەکچاو سەیر بکەین. مێژووی خەلافەتی ڕاشدین جیایە لە ئەمەوی و, ئەمەویش جیایە لە عەبباسی و عوسمانی, هەروەها عوسمانی جیایە لە سەفەوی . ئایدۆلۆژیای شیعە جیایە لە سوننە. تاکە شتێك کە ئەمانە هەمووی کۆدەکاتەوە ئەوەیە کە هەموویان باوەڕیان وایە کە ئایینی ئیسلام تاکە حەقیقەتی موتلەقە و دەتوانی بلێیت کە هەمووشیان لەسەر ئەوە کۆك بوون کە موحەمەد پەیامبەری خوایە و قورئانیش سروشی خوایە. بەلام لە ناوەڕۆکی ئەم دوو توخمەی ئیسلامدا ڕاڤە کردن و بۆچوونی جیاواز و بیر و بۆچوون زۆر و زەبەندەی لەگەل خۆیدا هێناوە. لەگەل ئەمانەدا ڕێبازی سۆفیگەری و فەلسەفی جیاواز و جۆراوجۆر سەری هەلداوە و کارلێکردن و بەریەککەوتنێکی زۆر لە نێوان ئەو مەزهەب و ڕێبازانە لە لایەکەوە و دەسەلاتی سیاسی و کۆمەلایەتی لە لایەکی ترەوە ڕوویداوە. بێگومانە کە دیسان تەساموح دێتەوە بەرچاو و کە ئەو مەزهەب و ڕێبازانە لە کاتی دەسەلاتدا تا چەن لەگەل یەکتر تەساموحیان نواندووە و تا چ ڕادەیەك ئەوەش ڕویداوە کە تەساموح نەمابێ و دیکتاتۆریەتی لە ئارادا بووبێ و هەندێ جاریش تەسامح لە نێوانیاندا ڕوویدابێ.

ئەوەی گرنگە لێرەدا بوترێ ئەوەیە کە ئیسلام داهێنەری چەمکی تەساموح نیە واتە پێش ئیسلامیش تەساموح لە نێوان بیروباوەڕەکاندا باس وخواسی هەبووە. واتە ئیسلام لە نەبوونەوە تەساموحی دانەهێناوە, دەشێ پەرەی پێدابێ و یاسای تایبەتی بۆ دانا بێ بەلام لە پێش ئیسلامدا وەك چەمکێك هەر بە کار هاتوە بۆ نمونە کۆڕشی گەورە کە ولاتی بابل داگیر دەکات ڕێگا دەدات بە ئایینە جیاوازەکان و ئازادی وەردەگرن لە جێبەجێکردنی سروت و دەربرینی باوەری خۆیان, بە تایبەتی ئایینی جولەکە کەتا ئەو کاتەش لە ژێر دەسەلاتی بابلیەکاندا دەچەوسێنرانەوە.

ئەم خوێندنەوەیە کە بۆ مێژووی ئیسلام ئەنجاممدا خوێندنەوەیەکی ئینتەر ئاکسی بوو واتە ئەو تاك و گرووپانەی پێکەوە کارلێکردن و بەریەککەوتنەدان و ئاراستەی مێژوو لەم کارلێکردن و بەریەککەونتەدا دیاری دەکرێت. تا فەزای ئازادی لەم ئینتەرئاکسیەدا فراوانتر بێت ئەوا نیشانەی درووستیە و بە پێچەوانەشەوە نادرووستی یە.ئەم حالەتەش پەیوەندییەکی پتەوی بە تەساموحەوە هەیە.

گەرخوێنەری مێژووی ئیسلام سەرنج بدات دەزانێ کە فەزای ئازادی لە سەدەکانی دوا دوایی ئەم مێژووەدا ڕۆژ بە ڕۆژ تەسك تر و گچکە تر بووەتەوە . تاوەکو سەری لە دیکتاتۆریەتی عەرەب و فارس و تورك دەرهێنا و پاشانیش بەرەو تیرۆریستی سەری کێشا. لێرەدا دەتوانی بلێی نەك تەسامح لە ئیسلامدا وەك چەمك نەما بەلکو ئیسلام خۆشی وەك ئایدۆلۆژیا هیچ تێز و پێزێکی تێدا نەماوە بۆ ئەمڕۆ .

بێگومان ئێمە دەبێ لێرەدا ڕەوشت لە مەعریفە و دەسەلات لەم ئایدۆلۆژیایەدا جیا بکەیەنەو. هەرچەندە ڕەوشت حالەتێکی ڕێژەیی هەیە و بە گوێرەی کات و شوێن و کەلتووریش دەگۆڕێ. بەلام ڕەوشت بەو مانایەی کە بەختەوەری و خۆشگوزەرانی لەگەل خۆی دێنێ,ئەوە خوازیاری گشت مرۆڤێك و کۆمەلگایەکی دروستە.هەر پەیامێك ئەم ڕەهەندەی لەخۆ نەگرتبێت, ئەوا ڕەهەندی مەعریفە و ڕەهەندی دەسەلاتەکەیشی درێژە ناخایەنێت ئیسلام دەشێ لە لایەنی ڕەوشتەوە گوڕ وتینی تێدا مابێ, بەلام وەك مەعریفە و دەسەلات ئەو گڕ و تینەی بۆ ئیمڕۆ پێنەماوە. چونکە مەعریفەی ئەمڕۆ لە ڕووی جۆرەکیەوە جیایە لەو مەعریفەیەی کە ئیسلام و ئایینەکانی تر خۆیان لەسەر دامەزراندووە. مەعریفەی ئەم ڕۆژگارە مەعریفەیەکە سەروەری بەمرۆڤ دەدات و لەمرۆڤەوەیە نهێنی و ڕووداوەکان دەخوێنرێتەوە, بەلام مەعریفەی پێش مۆدیرنە مەعریفەیەك بوو سەروەری بە خودایەك یان بەهێزێکی نادیار دەدا.

ئیتر لێرەوە لەبری چەمکی تەساموح چەمکی دیالۆگ دێتە گۆڕێ. لەگەل سەردەمی مۆدێرنەدا دیالۆگ سەردەردێنێ و لە هەمان کاتدا پڕۆسەی سیکۆلاریزم لەم بوارەدا ڕۆلێکی گەورە دەبینێت. مۆدێرنە کە بە دیکارت دەستپێدەکات
دوو جیهانی جیاوازی دەخولقێنێ, جیهانی سیکولاریزم و جیهانی ئایین. جیهانێك لەزەویەوە دەدوێ و جیهانێك لە ئاسمانەوە,

جیهانێك له مرۆڤەوە دەستپێدەكات و جیهانێك له خواوە، جیهانێك سنوورەكان دەبەزێنێ و شتێك نامێنێ خۆی لێنەدا و جیهانێك به ناوی پیرۆزگەراییەوە سنوور دەكێشێ، جیهانێك مرۆڤ دەكاتە مەبەست و جیهانێك مرۆڤ دەكاتە ئامراز. دوو جۆر جیهان له ڕووی جۆرەكیەوە بەتەواوەتی لەیەكتر جیاواز دەخولقێت. بێگومان (تسامح) یش یەكێكە لەو چەمكانەی بە گۆڕینی دیدگە و بۆچونەكان، ئەویش گۆڕانی بەسەردا دێ.

ئەم چەمكی بە مرۆڤ بوونەش لەو گووتەیەی دیكارتەوە سەرچاوە دەگرێت كە دەڵێ (من بیردەكەمەوە كەواتە من هەم). ئەو میتۆدەیەی ئەو دەیگرێتە بەر ئەوەیە كە لەپێشدا بوونی خۆی دەسەلمێنێ پاشان باس لە خوا دەكات . بەلام پاش ئەو لەسایەی فەلسەفەی مودێرنیتە و پۆست مۆۆدێرنیتەدا ئەم چەمكی بە مرۆڤ بوونە زیاتر پەرەدەسێنێت و كێشمە كێشی زۆری لەسەر دەكرێ، تا دەگاتە ئەوەی مرۆڤ بوون ئەوەندە زەق دەكرێتەوە خوا ون دەكرێت و جاڕی مردنی لە لایەن نیچەوە دەدرێت. تا دەگاتە ئەوەی بە كاتیبوونی مرۆڤ لە لایەن هایدگەرەوە دەكرێتە سەرچاوە تا بتوانین لە هەمیشەیی بدوێین. لەپاش ئەمانیش لیڤیناس سەرهەلدەدات كە شوێنەواری خواوەند لە ڕووخساری ئەوی بەرامبەردا (مرۆڤەكەی دی) دیاری دەكات.

بەم جۆرە نرخ و بەهای مرۆڤ هێندە بەرز دەبێتەوە، كە نەك ئەوی دی (مرۆڤ) بە من یەكسانە بەلكو دەبێ من بە ئەوی دی یەكسان بم، دێتە كایەوە. نەك من ڕێگە بەو بدەم دەبێ ئەوی دی ڕێگە بە من بدات كە لە ڕووخساری ئەوە وە شوێن پێی خواوەند هەلگرم.

لێرەوە چەمكی تاكگەرایی زۆر بە سەنگەوە دەكەوێتە ناو كۆمەلگەوە، تاك نرخ و بەهایەكی بەرز وەردەگرێت و ئەزموونی كەس دەكەوێتە نێو میتۆدەی زانستییەوە و بەهایەكی تاییەت وەردەگرێت . ئەزموونی ڕوحی كەسێك كە ناخرێتە چوارچێوەی ماتریالی و ناكرێ بەرجەستە بكرێ و بە پێوەرە زانستیەكان بپێورێت، دەشێ لە نێوەندی زانستیدا جێگای بۆ بكرێتەوە. ولیەم جیمس وەك فەیلەسوفێكی دەروونناس گرنگیەكی زۆری بەم لایەنە دا و توانرا ئەزموونی سۆفیگەری وڕۆحانی لە چوارچێوەیەكی زانستید اجێگایەكی بەرچاو وەرگرێت. مرۆڤ لەم سەردەمەدا گەیشتە ئەو ئاستەی كە لە دەرەوەی دەزگا دەسەلاتدارە تەقلیدیەكاندا ناسراو بە ئایینیەكان وەك كەنیسە و پەرستگاكان، خۆی بەو شێوەیەی دەیەوێت ڕەهەندی ڕۆحی خۆی تێربكات. مرۆڤ دەیەوێ بێ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ئاییینە تەقلیدیەكان، سەربەخۆیانە باس لە خوا بكات و پەیڕەوی لایەنە ڕوحیەكانی خۆی بكات. لێرەویە كە تێرمی سیكولاریزم و پرۆلاریزم و دیموكراسی شان بە شانی یەكدی دەبوایە بڕۆشتنایە، لەم ڕێكردنەدا تەسامح و ئەم سێ تێرمە پێك نایەن و هاوكێشەكە شێوەیەكی تر وەردەگرێ، لە بری ئەوەی دەسەلاتێك بە پێی بەرژەوەندی خۆی یان بە خێری خۆی ڕێگە بە تۆ بدات، ئەوا مرۆڤبوونی تۆ بەسە تا تۆش وەك ئەو بیت و یەكسان بن لەوەی كەتۆش و ئەویش پێكەوە مافی دیالۆگتان هەبێ. نەك یەكێكتان ڕێگە بەودی بدات. ئیتر ناتوانی لەگەل سیكولاریزم و دیموكراسیەت و پرولاریزم باس لە تاكگەرایی نەكرێت و بەها و خۆزگەكانی لە پێناوی كۆمەلدا ژێرپێ بخرێت. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ كە بەرژەوەندی كۆمەلگا بكرێتە قوربانی حەز و پێویستیەكانی تاك. چونكە لە كۆتاییدا كۆمەلگە هەر لە ئەنجامی پەیوەندیەكی دینامیكی تاكەكانیەوە بەڕێوە دەچێت، دەبێ بە بەردەوام هەولی بالانسكردنی پێویستیەكانی تاك و بەرژەوەندیەكانی كۆمەلگە بدرێت. دەنا ئەو كۆمەلگەیە یان دەبێتە كۆمەلگایەكی فەوزا یان دیكتاتۆری.

پاش ئەم بۆچوونە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی باسكردن لە هەر یاسا و سیستەمێك سەبارەت بە تەساموح لەم زەمەنەدا هیچ خزمەتێك بە مرۆڤایەتی ناكات چونكە مرۆڤ بە هەموو ڕەهەندەكانیەوە گەشەی كردووەو قۆناغی تەسامح و زۆر قۆناغی تریشی تێپەڕاندووە.

لەم لێكدانەیەوەدا دوو زەمەنی جیاواز خراوەتە ڕوو، زەمەنی تەسامح و زەمەنی دیالۆگ. تاسەرهەلدانی مۆدیرنە،زەمەن زەمەنی تەسامح بوو، بۆیە هەر ئایینێك یان هەر دەسەلاتێكی سیاسی ڕێگەی بە ئایینێك یان ئایدیایەك یان مەزهەبێكی تر بدایە، ئەوا خزمەتێكی گەورەی بە مرۆڤایەتی دەكرد، چونكە ئاستی بیركردنەوەی مرۆڤ لەو ئاستەدا بووە. بەلام كاتێ

زەمەنێکی تر دێت و سیستەمێکی تری پەیوەندیکردن کە گەشەسەندووتر و پەرەسەندوو تر و مرۆڤانەتر له نێوان مرۆڤەکاندا دەخولقێنێ، ئیتر پێی ناوێ جارێکی تر ڕابوورد و بجوینەوە و بە شان و بالییدا بلێین.

پێگەی کورد لەم دوو زەمەنەدا:

وشەی کورد لەم ڕستەیەی سەرەوەدا مەبەست لە چەند کوردێك یان گروپێك یان سەرکردەیەك نیە، هێندەی مەبەستم لەو بوونەوەرەیە کە مێژووی تەمەنی نزیکەی سێ هەزار سالێك دەبێت، مەبەستم لەو مێژووەیە کە پڕۆسەیەکی تاییەتی خۆی بەسەردا تێپەڕیوە، مەبەستم لەو مرۆڤگەلەیە کە ڕۆحێکی هاوبەشی خۆی هەیە و لەوێوە کەلتوور و بیرکردنەوە و دیدی جیاوزی خۆی بۆ دروست بووە. مەبەستم ئەوەیە کە ئەم کوردە چ پێگەیەکی لەو دووزەمەنەدا نەخشاندووە؟

مەبەستم لە زەمەن چیە؟

لێرەدا مەبەستی من لە زەمەن، زەمەنی سروشتی نیە .مەبەستم ئەو زەمەنە نیە کە لە ئەنجامی خولانەوەی مانگ و ئەستێرەکان و داهاتنی شەو ڕۆژ دروست دەبێ. ئەم زەمەنە سروشتییە لەو ڕۆژەوەی جولەی تێکەوتووە هەر وا بە سروشتی ماوەتەوە، ئەوە مرۆڤە کە ئەم زەمەنە بە کاتژمێر و خولەك و چرکە دادەڕێژێتەوە بۆ پێوانەکردنی ڕووداوەکانی کە خۆی خولقێنەرێتی.

مەبەستی من لەو دووزەمەنە (زەمەنی تەساموح و دیالۆگ) ئەو زەمەنەیە کە مرۆڤ لە ناو زەمەنی سروشتیدا دایدەهێنێ. لەگەل بەرزبوونەوە و نزم بوونەوەی ڕادەی هۆشیاری مرۆڤەکان و وەدیهێنانی ئەو دیاردە و ڕووداوانەی کە لە ناو ئەم پڕۆسەی هوشیاربوونەوەیەدا پەیدا دەبێت،زەمەنێك دادەمەزرێت. لەو زەمەنەدا جۆرە ئایدیۆلۆژیایەك سەرهەلدەدات کە دەشێ لەگەل تێپەڕبوونی ڕۆژدا ببێتە ئایدۆلۆژیای باو و ڕفتار و هەلسوکەوت و بیرکردنەوەی ئەو مرۆڤگەلە دیاری بکات، کە لە سەرەتای سەرهەلدانی بیرۆکەی ئەو ئایدیایە باوانی هەمان مرۆڤگەل و هەمان کۆمەلگە دژایەتیان کردووە بەربەرەکانیان کردووە.

ئێمە هەندێك جار بە هەلە لە ئایدۆلۆژیا دەڕوانین سەرەتای ئایدۆلۆژیایەك بە یەك چاو لەگەل کۆتایی هاتنی ئەو ئایدۆلۆژیایە دەخوێنینەوە. گشت ئایدۆلۆژیایەك لە سەرەتای سەر هەلدانی جۆرێك لە ئامانج و ئامڕازی لە خۆگرتووە کە لەو کاتەدا وەك پێویست ڕێکخراوە بۆ خزمەتی ئەو کۆمەلگایە، کەچی لە کۆتاییدا هەرچی ئامانج هەیە تێیدا نامێنێ و دەبێتە مەبەستگەرایی و مرۆڤەکانیش دەبنە ئامڕاز لە بری ئامانج.

زۆرجار خوێندنەوەی مێژووی ئەم ئایدیۆلۆژیایە بە دوو جۆر خوێندنەوەی جیاواز دەخوێنرێتەوە: یەکەمیان تەنها خالی لاوازی کۆتایی دەبینێ و دووەمیان تەنها خالی بەهێزی سەرەتا دەبینێ.

زەمەنی تەسامح زەمەنێکە لە ناو ئایدۆلۆژیای ئایین دا سەریهەلداوە و زەمەنی دیالۆگیش زەمەنێکە لەناو ئایدیۆلۆژیای سیکولاریزمدا خولقاوە.لە نێوەندی ئەو دوو زەمەنەدا کورد لەکوێدا بدۆزینەوە؟ تا چ ڕادەیەك بەشداری کردووە ؟

مەبەستی سەرەکی ئێمە لەم بەشەدا دۆزینەوەی پێگەی کوردە لە ناو پڕۆسەی بە زەمەنکردن، یان پڕۆسەی بە ئایدۆلۆژیا کردن، یان چاکتر بلێین پڕۆسەی بەخودکردن لە نێوەندی ڕووباری بە خوڕی مێژوودا، چونکە بابەتەکە لە تەساموح و دیالۆگ دەدوێ ئەوا ئێمە ناچارین کە لەمەڕ ئەو دوو زەمەنەدا جێگە و پییگەی شوێنەواری کورد هەلگرین. ئایا کورد هیچ شوێنەوارێکی لەو دوو زەمەنەدا بە جێهێشتووە تا ئێمە بتوانین لە میانەی ئەو شوێن پێیانەدا ڕابردوو و داهاتووی کورد لە ئێستادا بخوێنینەوە؟

ئەگەر ئێمە ڕامان وا بێت کە تا سەردەمی مۆدێرنە ئایین تاکە ئایدۆلۆژیا بووە بالی بەسەر مێژوودا کێشاوە وا دەبێت شوێن پێ و شوێنەواری بەشداری کورد لەو زەمەنەدا بدۆزینەوە کە ئایینەکان دروستیان کردووە یان چاکتر بلێین پەیامبەران خولقاندویانە.لە زەمەنی بالادەستی ئەو ئایینانەدا تساموح و دیکتاتۆریش سەرەتاتکێی کردووە. لە کاتی گەشەکردنی ئایینێکی نوێدا کە هێشتا پەیامی ڕەوشتی و مەعریفەی عیرفانی تێدا تەڕو پاڕاو بووە لە گەلیشیدا تەساموح هاوڕێ بووە ،

ئەو کاتەی ئەو ئایینە بۆتە ئایدۆلۆژیایەکی وشك و ئامراز بۆ ڕاگرتنی دەسەلات و مرۆڤەکانی بوونەتە قوربانی ئەو دەسەلاتە, ئەوە دیکتاتۆریەتە کە بالادەست بووە.

کورد پێش ئیسلام کە ناوی کەوتبێتە ناو ناوانەوە , مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری سەدەی حەوتەمی پ.ز. ئەو مێژووەش دەگەڕێتەوە بۆ کاتی دەسەلاتی حکومەتی میدیا, تا ئێستەش ئەوە ساغ نەبووەتەوە کە کورد وەك نەتەوە حکومڕانی ڕاستەوخۆی میدیا بووبێ, بەلام لەوە دەچێ کورد وەك تیرەیەك لەو حکومەتەدا بەشداریان هەبووبێ و بەلام زیاتر لە حالەتی پاشکۆیدا (تبعیە) بوون. هەربەهەمان شێوە کورد لە ناو حکومەتی ئەخمیەنیەکان کە باوانی ئێستای فارسەکانن, لەحالەتی پاشکۆییدا بووبێتن. ئەو کاتەی ئەخمینیەکان باوەڕی زەردەشت وەردەگرن و خۆیانی پێکۆدەکەنەوە و هێزیکی مانەوویان بۆ دروست دەکات و پاشانیش حکومەتی میدیا دەڕوخێنن, کوردیش هەروەك لە حکومەتی میدیادا پاشکۆ بوون, لەم حکومەتەشدا ئایینی زەردەشت وەك پاشکۆیەك وەردەگرن, چونکە ئەوسا ئایینی زەردەشت بە هۆی ئەخمینیەکانەوە بووە ئایینێکی ڕەسمی دەولەت. دیارە سەرکردەکانی ئەوسای تیرەو خێلەکانی کورد بۆ پارستنی دەسەلاتی لۆکالی خۆیان ئەمەیان کردووە, نەك لە پێناو وەرگرتنی بیرێکی نوێی ئەو سات و کاتە. بەم پێیە لەم دوو زەمەنەدا کە یەکەمیان میدیەکان و دووەمیان ئەخمینیەکان هۆی خولقاندنی بوون, کورد شوێنکەوتوو بوە نەك داهێنەر. واتە ڕووداوەکان بووە کە کوردی بە دوای خۆیدا ڕاکێشاوە. لەو کاتەی کە عەرەبیش بە هۆی ئیسلامەوە زەمەنی خۆیان بە دەستی خۆیان دروست دەکەن و دوا حکومەتی فارس کە بە سامانیەکان دەستپێدەکات و بە ساسانیەکان کۆتایی دێت, دەڕووخێنن, چونکە زەمەنی ئەمان ناتوانێ خۆی لەبەر زەمەنی عەرەبدا بگرێت, دیسانەوە ئەو زەمەنی ئیسلامیش کورد وەك پاشکۆیەك ڕاپێچ دەکات.

بۆچی دەلێم کورد ڕاپێچ دەکات و نالێم فارس, خۆ فارسیش شکستی هێنابوو؟. جیاوازیەکی بنەڕەتی لە نێوان پێکهاتەی دەروونی نەتەوەی فارس و نەتەوەی کوردا بەدی دەکرێت. بەلگەشم بۆ ئەم بۆچوونەم ئەوەیە کە هەر دوای سەد سالێك پاش دەسەلاتداری ئیسلام, فارس دەتوانن هەلسنەوە و چالاکی خۆیان دەست پێبکەنەوە. بۆ نموونە حکومەتی عەبباسیەکان لە ناو مێژووی ئیسلامدا کاریگەریەکی زۆری فارسەکانی پێوە دیاربوو. جگە لەوەش فارس خۆیان لە عەرەبی سوننە بە مەزهەبی شیعە جیاکردەوە چونکە زۆرینەی عەرەب سوننە مەزهەب بوون.خۆیان بۆ خۆیان ئیسلامێکی تریان دروستکرد و تەفسیر و ڕاڤەی تایبەت بە خۆیان تیادا چەسپاند. جگە لەوەش هەرزوو کەوتنە خۆیان و کەلتوور و زمانی خۆیان پاراست. بگرە بە هۆی ئەوڕێبازە عیرفانی و فەلسەفییەی لە ناویاندا بووە, کاریگەری خۆیان لەسەر نەتەوەکانی تردا دیار کرد بوو. بەلام ئەوەی نەتەوەی کورد پێی بەناوبانگ دەبێ لەو مێژووەدا ئەوەیە کە کورد دەبێتە نەوەی جەنگاوەرێکی وەك سەللاحەدین نەك ڕۆشنبیرێك یان عارفێك. لێرەدا جەنگاوەرێتی کورد دەردەخات کە درێژکراوەی مێژووی کوردە کە کورد خۆی لە ناو نەوەی کاوەی چەکوش بەدەست دەبینێتەوە. هەر ئەم جەنگاوەرە (سەلاحەدین) بۆ ڕازی کردنی مەلاکانی ناوچەی شام فەرمانی کوشتنی ڕۆشنبیرێکی کوردی وەك سەهروەردی دەردەکات. جیاوازییەکەی نەتەوەی فارس و کورد لێرەدا دەردەکەوێت.تا ئەو کاتەی فارسەکان دەسەلاتدار بوون کورد لەناو ئەو دەسەلاتەدا پاشکۆ بووە و ڕۆحی تەبەعیەتی تێدا خولقاوە. کاتێ کە عەرەب دەسەلاتدار دەبن بە هۆی ئیسلامەوە, ئەم تەبعیەتە دەگوێزنەوە بۆ عەرەب. کە ئەمەش لە ڕەفتاری سەلاحەدیندا دەرکەوت. ئەو کاتەی کە تورك دەبنە دەسەلاتدار شێخ مەحمود دەچێتە پال تورك و کەچی عەرەب بە پالپشتی ئینگلیز حکومەتی خۆیان دژ بە تورك دادەمەزرێنن.

ئەم جۆرە خوێندنەوەی بۆ کورد ئەنجامماندا ئەوە دەگەیەنێت کە کورد تا ئێستا نە زەمەنی تەسامحی دیوە و نە گەشتۆتە زەمەنی دیالۆگ. مەبەستم لەوەیە کەکورد خۆی بەدەستی خۆی زەمەنێکی درووست نەکردووە تا مرۆڤی تر پێویستی پێی بێت. هەر ئەوانیتربوون زەمەنیان دامەزراندووە و کوردی تێکەوتووە. پێش ئیسلام و لەسەردەمی ئیسلامیش وپاش ئیسلامیش کورد هەر پاشکۆی زەمەنەکان بووە. دەشێ هەندێ جار تەساموحیان لەگەلدا بەکار هێنابێت, بەلام زۆربەی کات لەگەلیدا دیکتاتۆر بوون. هەرکاتێکیش سەرکردەکانی کورد کە ترسی بێدەسەلاتی لێنیشتبێ ئەوا جەنگێکی هەلگیرساندووە بە پالپشتی بێگانەیەکی تر. لێرەوەیە گرفتی کورد دەست پێدەکات. کوردیش وەنەبێ خۆی هەستی بەم گرفتە نەکرد بێ بەلام وایزانیوە

بە بەرهەلستی کردنی ڕاستەوخۆ و شەڕکردن و دژایەتی کردن دەتوانی مافی خۆی وەرگرێتەوە. ئەو مافەش هێندەی خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە تۆزێك دەسەلاتی دەسکەوێت, هێندە لەوەدا خۆی نابینێتەوە کە نەتەوەیك لە ناخەوە لەو ڕۆحی تەبەعیتەوە ڕزگار بکات. بەلای ئەو دەسەلاتە خێلەکیەوە ئەوە گرنگ نەبووە کە نەتەوەکەی لەژێر ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیەکی تردا بنالن, هێندەی ئەوە بەلایەوە گرنگ بووە کە پارێزگاری لە دەسەلاتی خۆی بکات. وەك وا بێت بە داهێنەری ئەو ئایدیۆلۆژیایە بلێت دەسەلات بۆ من و نەتەوەکەشم بۆتۆ. تەنانەت سەرکردەکانی کورد لەمەسەلەی تەساموح لە ناو خۆشیدا گرفتی بووە, دەبینین زۆر جار لەبەر ڕازیکردنی دەسەلاتی ناوەندی و پاراستنی دەسەلاتی لۆکالی خۆی زیانی بە مەسەلە سەرەکیەکەی مرۆڤەکانی خۆی گەیاندووە.تا ئێستەش سەکردەکان و دەسەلاتی کوردی ئەم ڕێچکەیە دووبارە دەکەنەوە.لێرەدا دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە کورد نەك زەمەنی تەساموحی درووست نەکردووە بەلکو بۆ ئەو زەمەنە ڕا پیێچکراوە.

هەرچی زەمەنی دیالۆگیشە کە بەرهەمی سیکولاریزم و دیموکراسیە و تیایدا پرۆلاریزم پیادە دەکریٚ, ئەوە کورد دەبیٚ بە هیچ جۆرێك بە ناویەوە نەدویٚ و نەبێتە گوتاربێژی دیموکراسی و دیالۆگ. چونکە ئەوانە پڕۆسەیەکی دووردرێژ و ڕۆچوون بە- خودی خۆدا- ی زۆر قولی دەویٚ. کە تا هەنووکەش من لە کوردا ئەو ئامادەباشیە بەدی ناکەم.

زۆربەی زۆری ئەو ڕۆشنبیرە کوردانەی کە بە ناوی دیموکراسی و دیالۆگەوە دەدوێن, لە ڕاستیدا تاوانێکی گەورە دەرهەق بەو دوو تێرمە دەکەن. هەندێك لەوان بەتەنها بیرکردنەوەیان مۆدێرن و ڕووناکردۆتەوە, بەلام ناخ و هەناویان و ڕەفتاریان بەر ئەو ڕۆشنگەریە نەکەوتوە و مۆدێرن نەبووە و ویژدانی ئەوانیش هەروەك ویژدانی سیسیەکان نە دیموکراتیزە بووە و نە سیکۆلاریستیش بووە. هەروەك بلێی ڕۆشنبیریان بۆ دەسەلات وویست بێت, هەرکاتیٚ یەکێکی تر بیەوێت بەشدارییان بکات, خێرا دەگەڕێنەوە بۆ تاریکستانی بیٚ ویژدانی خۆیان و دەچنەوە سەر ڕێڕەوی جەنگاوەرە کوردەکان .